

Lad ham dø

2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt

Ib Katznelson

Lad ham dø

2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt

Syddansk Universitetsforlag 2017

*University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 539*

© Ib Katznelson og Syddansk Universitetsforlag 2017
Sats og tryk: Specialtrykkeriet Viborg A/S
Omslag efter forlæg af forfatteren
Omslagsbillede: Portræt af bogens forfatter.
Tegnet af Rose-Marie Sterenberg-Gompertz, jf. kapitel 10.
ISBN 978-87-408-3059-0

Udgivet med støtte fra:
SPORTGOODSFONDEN
VELUX FONDEN
AUGUSTINUS FONDEN

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copydan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indhold

Forord ved Therkel Stræde	9
1. Prolog	23
2. Vikingejøder og de russiske jøder.	35
3. Optakten til aktionen mod de danske jøder	43
Samarbejdspolitikken	43
August og september 1943	45
Passivitet? Eller blinkede advarselsslamperne ikke tilstrækkeligt?	51
Skæbnetelegrammet? Bests telegram af 8. september 1943	54
4. Stukket og interneret	65
Vi gik under jorden	65
Så blev det 4. oktober – opsamling på Syrefabrikken . .	72
Hjælper eller stikker?	74
Støj og larm og råb og skrig – aktionen på Syrefabrikken	80
I forhør på Dagmarhus og en nat i Vestre Fængsel	90
Horserødlejren.	92
Aftalen, der forhindrede de danske jøder i at blive sendt i transport	98
Måske en hjernesvulst. Forsøg på at få min farmor løsladt	102
Vi bliver tilbage i Horserødlejren	103
Den 23. november – deportation til Tyskland.	115
5. Ravensbrück – ”Velkommen til helvede”	123
Min mors og mine fem måneder i Ravensbrück	127
6. Sachsenhausen	145
Min fars seks uger i Sachsenhausen	146
Min fars 10 dage i Berlin	155

7. Theresienstadt.	159
Transport af nr. 9 og 10/XXV/4 til Theresienstadt.	159
Theresienstadts historie	162
Theresienstadts organisering	165
Vores ankomst til Kommandanturen	171
Beskrivelser af vores ankomst til Theresienstadt	175
8. Arresteret allerede den 1. oktober 1943	179
Hvorfor blev de hjemme? Og hvorfor lukkede de op?	179
Hohenelber-kasernen og et børnehospital	185
Glimt af min moster Annies dagligdag det første halve år	191
9. Røde Kors og potemkinkulissen.	203
Røde Kors-delegationens besøg.	203
Røde Kors-fødevarerpakkerne	211
Rathausgasse 1.	215
10. En tegning og en tegner	229
11. De Hvide Busser – myten, der er svær at slå ned	235
12. Tilbage til en ny hverdag.	249
Tylösand	249
Efter krigen	254
Vores ankomst til Kommandanturen	259
Retfærdighed – ikke hævn	262
13. Epilog	267
Litteratur og kildemateriale.	269
Bemærkninger om bogens kilder	273

Til minde om mine forældre

Holocaust var så forfærdelig og afskyelig, at man kunne have haft en tro på og et håb om, at det ville blive det sidste folkedrab i historien. Men siden kom Cambodia, myrderierne på de irakiske kurdere, Bosnien, Rwanda og Darfur.

Denne bog er tilegnet mine børn og børnebørn i håbet om, at de må leve i en tid, hvor dette vanvid stopper.

I honor the past not by repeating it but by learning
from it – by refusing to add pain to pain, grief to grief.
That is why we must answer hatred with love,
violence with peace, resentment with generosity
of spirit and conflict with reconciliation.

(Jonathan Sacks: *The Dignity of Difference*)

Forord

Barn i Holocausts helvede

Ved *Therkel Stræde*

”At aflægge vidnesbyrd om så ekstreme oplevelser er et modigt skridt på vejen til at bryde tavsheden”.¹

Ib Katznelson og Otto Dov Kulka har to ting til fælles: De kom i tysk koncentrationslejr som barn, for Ibs vedkommende som meget lille barn, idet hans 2-års fødselsdag netop var blevet fejret i den danske interneringslejr Horserød, da han blev deporteret til Tyskland; og de søger i moden alder tilbage for at finde ud af, hvad det var, de egentlig oplevede som børn i de år, de tilbragte i nazisternes ubegribeligt brutale lejrssystem. De opsøger stederne, graver i hukommelsen og endevender andres vidnesbyrd.

Landskaber i dødens metropol kaldte Otto Dov Kulka sin bog, som udkom på hebraisk i 1984 og siden i udvidede udgaver på tysk, engelsk og andre sprog, i 2014 også på dansk.² Strengt taget når Otto som dreng at stifte bekendtskab med hele to af nazismens dødsmetropoler, Theresienstadt og Auschwitz-Birkenau, men det er Auschwitz, der sætter tonen. Det fremgår allerede af bogens undertitel: *Auschwitz og grænserne for erindring og forestillingsevne*. Otto, født i 1933 og opvokset i en lille tjekkisk provinsby, kommer til Auschwitz-Birkenau med sin mor og andre familiemedlemmer fra Theresienstadt i september 1943 og spærres inde i lejrafsnit BIIB, den såkaldte ”familielejr”. Da den likvideres et halvt år senere, ligger han på *Revier* (lejrhospital) og overlever. Mens moderen kommer på transport til

1 Geoffrey Hartman: ”Videointerviews zum Holocaust. Gedanken zu zentralen Dokumenten des 20. Jahrhunderts” (i Daniel Baranowski, red.: *Ich bin die Stimme der sechs Millionen*”. Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Berlin 2009, pp.15-26), p.18.

2 Otto Dov Kulka: *Landskaber fra dødens metropol*, 2014.

koncentrationslejren Stutthof og omkommer der, bliver Otto sammen med sin stedfader i Birkenau. Her lærer den nu tiårige at overleve i et system, hvor fangernes medbragte viden, kultur og etik er under konstant angreb fra nazisternes totalt fordrejede, menneskefjendske ”værdisæt”, der får forråelsen til at brede sig. Mens store, stærke mænd går til grunde, lærer Otto at smutte mellem gerningsmændenes fingre, dukke sig, når SS-mænd og overfanger slår, og gemme sig, når en ”seleksion” nærmer sig. Selektioner bruger SS til at sortere de fanger, der trods underernæring og sygdom stadig har en vis portion arbejdskraft i sig, fra dem, som er helt ”brugt op” og skal myrdes som ”unyttige spisere”. Selv er Otto – set fra nazistisk synspunkt – en ”unyttig” eksistens fra første til sidste dag. Han er barn – endda jødisk barn – i en slavearbejdslejr, hvor arbejdet mest består i bygge- og anlægsarbejde af tungeste slags. Børn slipper næsten aldrig igennem den første selektion, der foregår på rampen, når fangerne ankommer med jernbanetransporter fra mange europæiske lande. Her piller SS-læger stærke, unge mænd og kvinder ud til slavearbejde og sender de andre – gamle, svagelige, mødre med småbørn og børn i det hele taget – direkte til lejrens krematorier, hvor de myrdes i gaskamre straks efter ankomsten. De jøder, der i september 1943 sendes til Auschwitz fra Theresienstadt, bliver dog undtagelsesvist optaget i Birkenau som gruppe, og blandt dem er Otto. Dermed starter et barndomsafsnit så radikalt anderledes fra, hvad de allerfleste mennesker oplever – skræmmende og uhyggeligt i et morderisk miljø, hvor mennesker myrdes for et godt ord, eller bare bryder sammen, fordi rovdriften har opbrugt deres kræfter, så de simpelthen ikke kan mere. Og selvom mænd og kvinder, børn og voksne fortsat er sammen i ”familielejren”, er leveomstændighederne inkl. volden grundlæggende de samme som i den øvrige lejr.

Otto har en vis basal beskyttelse fra sin mor og senere sin stedfar. For stedfaderen bliver det at redde drengen frelst gennem helvedet en stærk mission. Otto har altså hele vejen gennem kz-universet en voksen ved sin side, der hjælper i det daglige både praktisk og ved at tilbyde at tolke alt det ekstreme, som sker. Så han lærer at aflæse lejren, bevæge sig i den konstante indespærrings lukkede og åbne rum og afkode dens menneskelige – og i meget høj grad umenneskelige – relationer. Synsindtrykkene, lydene og lugtene fra Auschwitz danner sammen med lejrens fysiske strukturer og afstande den topografi af terror, som Otto

senere som moden mand forsøger at genkalde sig i bogen og føje sammen til et mønster, der giver mening.

Otto Dov Kulka kommer altså i nazistisk lejr i september 1942 ni år gammel. Grunden er, at han i nazisternes øjne er jøde, samme årsag, som et år senere gør, at Ib Katznelson fra København havner i Gestapos klør. Under den tyske ”jødeaktion” i Danmark i oktober 1943 forsøger hans mor og far med toårige Ib at flygte til Sverige fra Kastrup, men arresteres sammen med en række familiemedlemmer. Disse deporteres til Theresienstadt, mens Ib sammen med sin mor og far tilbageholdes i *Polizeigefangenenlager Horserød* nær Helsingør. Den 23. november 1943 deporteres de tre så også, faderen i første omgang til kz-lejren Sachsenhausen i Oranienburg ved Berlin, moderen og lille Ib til Ravensbrück i Fürstenberg mellem Berlin og Rostock. Her i Nazitysklands centrale koncentrationslejr for kvinder kommer mor og søn bort fra hinanden, og det at være uden sin mor eller en anden voksen til beskyttelse var noget, børn, der kom ind i en kz-lejr, normalt døde af. Men andre fanger tager det på sig at sørge for den lille Ib, som genforenes med sin mor efter nogen tid. Da de to den 23. april 1944 sendes videre til Theresienstadt, genfinder de faderen dér tillige med andre medlemmer af familien.

Theresienstadt nord for Prag: også en af nazisternes dødsmetropoler, om end af en særlig karakter. Nazisterne oprettede et utal af forskellige lejre. Lejren som organisationsform kan siges at være karakteristisk for det 20. århundrede: det, at mennesker i store tal blev rykket op fra gårde, hushold og hjem og frivilligt eller ved tvang blev indkvarteret kollektivt og sorteret efter kategorier i lejre med varierende grad af bevogtning og disciplin. Nazityskland benyttede lejrorganisation og indespærring efter kategorier, fastlagt af statsmagten, i ekstremt omfang: ungdomslejre, rigsarbejdstjeneste, militær- og krigsfangelejre, fremmed- og tvangsarbejderlejre i mange former. Også andre samfundstyper – inkl. den demokratiske – benyttede sig i 30'erne og 40'erne af lejren som organisationsform og gør det stadig, eksempelvis flygtningelejre. Men nazismen skabte tvangslejre, der var unikke i deres brutalitet og foragt for menneskeliv: koncentrationslejre, udryddelseslejre og ghettoer – de sidste to typer udviklet med henblik på hhv. at udskille jøder fra samfundet og at udrydde dem ved hjælp af sult, sygdomme og giftgas.

Birkenau-delen af Auschwitz-lejrkomplekset, som Otto Dov Kulka oplevede, var primært en udryddelseslejr, sekundært en koncentrationslejr, og den største af sin art i begge kategorier. Majdanek ved Lublin kombinerede også de to funktioner, men i mindre målestok. Af egentlige udryddelseslejre for jøder oprettedes i 1941-42 yderligere fire: Belżec, Sobibór og Treblinka med stationære gaskamre, Chełmno med mobile. Typisk, især i Østeuropa, hvor de fleste levede, blev jøderne først koncentreret i ghettoer, hvor fortvivlende leveomstændigheder decimerede deres tal, og derpå ført til udryddelseslejrene og myrdet. Kun et mindretal af jøderne blev fra 1943 og især 1944 taget ind i koncentrationslejrene som slavearbejdere; men det tvangsarbejde, de udførte i de særlige *Zwangsarbeitslager für Juden* og i ghettoer, havde ofte samme karakter og dødelige udgang som i de egentlige kz-lejre.

Theresienstadt var enestående i det nazistiske lejrunivers: en ghetto, stramt styret af tysk politi trods en vis fangeselvforvaltning, ledet af et "jøderåd" (*Ältestenrat der Juden*) og med ydre bevogtning ved tjekkisk gendarmeri. De indespærrede jøders levevilkår lå et sted mellem ghettoernes alt andet end lykkelige omstændigheder og koncentrationslejrenes afgrundsdybe elendighed. Theresienstadt havde ikke den rigide adskillelse af kønnene som kz-lejrene, så familier kunne leve sammen, om end i armod og på snævre plads med primitive hygiejniske faciliteter. Hvis tvangsarbejdet og bekymringerne levede overskud til det, kunne fangerne sågar have et sexliv og deltage i kulturelle aktiviteter. Men også i Theresienstadt hang der over alle fangers hoveder en konstant trussel om døden: Otto Dov Kulka taler om "den store døds uafvendelige lov".

Theresienstadt var indrettet i Tjekkiet i en gammel fæstningsby ved Eger, en biflod til Elben. I én del af fæstningen – *Kleine Festung* – var der indrettet en almindelig koncentrationslejr for tjekkiye modstandsfolk og andre, mest ikke-jødiske fanger. I den anden, langt større del befandt sig fra november 1941 til maj 1945 den særlige ghetto for jøder.

Ghettoens oprettelse faldt sammen med starten på den systematiske udryddelse af de tyske og vesteuropæiske jøder. Den totale, fysiske udryddelse af jøderne bliver tysk politik fra begyndelsen af "Barbarossa-felttoget", altså angrebet på Sovjetunionen den 22. juni 1941. Lige først indskrænker den sig til de tysk besatte sovjetiske

områder og gennemføres ”feltmæssigt” ved massakrer udført tæt på, hvor jøderne boede. Sikkerhedspolitiets såkaldte *Einsatz-grupper* og særlige politibataljoner udfører massedrabene sammen med enheder af den almindelige værnemagt og støttet af kollaboratørtropper og lokale antisemitiske aktivister. Men da totaludryddelsen er gået i gang, udvides den lynhurtigt vestover, idet man i oktober 1941 begynder at deportere tyske og østrigske jøder til steder i de besatte sovjetområder, hvor massakrerne finder sted, og i reglen skyder dem straks efter ankomsten. Samtidig eksperimenterer tysk politi med brug af giftgas, en teknik, der allerede havde vist sig brugbar til massedrab på handicappede og psykisk syge tyskere og polakker. I begyndelsen af december 1941 gennemføres så de første massedrab på jøder i gaskammer i Chełmno. I løbet af foråret og sommeren 1942 kommer alle de nævnte udryddelseslejre i drift, og de polske jøder – der med 3 millioner var den største jødiske befolkning i verden – bliver inddraget i processen. Samtidig bliver jøder fra Holland, Belgien, Frankrig og andre lande nu også deporteret til udryddelseslejrene.

For at totaludryddelsen kan forløbe gnidningsløst, er det vigtigt, at ofrene bliver holdt uvidende om, hvad der forestår. Derfor bilder gerningsmændene dem ind, at de deporterede blot skal genhuses og sættes til tvangsarbejde. Her får Theresienstadt en særlig funktion. Ud over at fungere som stedet for koncentration af tjekkiske jøder som Otto Dov Kulka og hans familie med henblik på senere videretransport, bliver ghettoen i den gamle garnisonsby en central del af camouflagen: Mens de arbejdsduelige yngre jøder fra det tyske rigsområde med deres familier bliver deporteret østpå og skudt, anbringer man de ældre i en særlig ”ghetto for gamle” i Theresienstadt. Her skal de i første omgang leve og – vigtigt – brevveksle med omverdenen. Det gør dækhistorien om tvangsarbejdet mere troværdig for jøderne, det øvrige tyske samfund og udlandet. Tillige spærrer man de jøder inde i Theresienstadt, som man af den ene eller anden grund ikke bare kan lade forsvinde: højtdekorerede krigsveteraner, kunstnere og mediefolk, videnskabsmænd og andre kendte, jøder med særlige kvalifikationer eller med betydningsfulde udenlandske kontakter.

Derfor er det logisk, at de danske jøder bliver ført til Theresienstadt – til forskel fra de norske jøder, der et år tidligere var blevet deporteret direkte til Auschwitz og for de flestes vedkommende myrdet

samme dag, de ankom. I Norge stod norske myndigheder, styret af norske nazister for deportationen og udførte den med største nidkærhed. I Danmark sikrede de demokratiske partier fra venstre til højre side af det politiske spektrum, at der trods initiativer fra den tyske besættelsesmagt ikke kom jødelovgivning og -diskrimination; og efter at regeringen den 29. august 1943 var ophørt med at fungere, gjorde centraladministrationen vedblivende en hæderværdig, om end kun delvist succesrig indsats for at beskytte jøderne. At det lykkedes at sikre, at de jøder, der var deporteret fra Danmark, forblev i Theresienstadt, er et vigtigt eksempel herpå. For systemet var ellers, at jøder, der kom til Theresienstadt, blev sendt videre til gaskamrene i Treblinka eller Auschwitz-Birkenau, når der var gået nogle måneder. Så var forespørgslerne fra pårørende, urolige naboer og andre, der ikke havde fattet den radikale logik i den nazistiske jødepolitik, i reglen ebbet ud.

Af de i alt godt 140.000 jøder, der blev bragt til Theresienstadt mellem 1941 og 1945, blev små 90.000 sendt videre til udryddelseslejrene, mens 35.000 døde i selve lejren, typisk af sult og epidemier.³ Så uanset at Theresienstadt ikke hørte under *Reichssicherheitshauptamts* koncentrationslejrforvaltning *Inspektion der Konzentrationslager* som de ægte kz-lejre, og uagtet de øvrige forskelle i lejrregime, fortjener Theresienstadt fuldt ud lige så meget at betegnes som en dødens metropol som kz-lejre som Stutthof, Sachsenhausen og Ravensbrück og udryddelseslejren Auschwitz-Birkenau.

Hvordan var det så at være barn sådan et sted? Det vil Otto Dov Kulka og Ib Katznelson fortælle os om, og det er ikke nemt for dem. Hvor meget kan man sent i voksenlivet huske, fra man var ti-tolv år gammel, for ikke at tale om to-tre? I *Samvirke* fra juli 2016 fortæller Danmarks ældste borger, 110-årige Ellen Brandenborg fra Viby J.: ”Jeg kan huske tilbage til, da jeg var fem år. Vi skulle til fotografen, de to yngste af mine søskende og mig. Jeg havde en hvid kjole på med rødt silkeskærf bundet i en stor sløjfe”. Artiklen er illustreret med et foto af den femårige med to søstre og iført netop en kjole som den beskrevne. Er det billedet, måske parret med ældre familiemedlem-

3 <http://www.pamatnik-terezin.cz/en/history-collection-research/historical-overview/the-concentration-camp-for-jews-the-terezin-ghetto?lang=en>, tilgået 15/7-2016.

mers senere fortællinger om episoden – bl.a. farverne, som jo ikke fremgår af det sort/hvide foto – der med årene er blevet til en personlig erindring? Eller har hukommelsen på tværs af mere end hundrede leveår virkelig bevaret episoden, som den gengives i interviewet? Har fotografiets rolle måske været at holde en autentisk erindring fra de tidlige barneår frisk, mens mange andre episoder fra et langt liv faldede og endte i glemmebogen? Kognitionspsykologisk anses det for sikkert, siger Geoffrey Hartman, ”at en kerne af oprindelige erfaringer forbliver uforandrede i erindringen”.⁴

Kulka og Katznelson tumler begge med dette problem: Hvad af det, de kan huske, er autentisk erindring fra lejrene? Efter i mange år at være gået af vejen for det, er de i moden alder nået til, at de gerne vil bidrage med deres beretning om, hvad de oplevede under Holocaust, og aflægge vidnesbyrd. Otto Dov Kulka har gjort det tidligere under retssager imod Auschwitz-personale i Krakow i 1947 og i Frankfurt am Main i 1964, og han har beskæftiget sig en masse med nazismens og antisemitismens historie i sin videnskabelige karriere som historiker. Men i retssalen handlede det om, hvad der skete, og hvem der begik hvilke konkrete forbrydelser, ikke om de dybere lag af fangernes oplevelse af det univers, hvori de foregik, og disse lag undgik han også i sin historikerkarriere, hvor han strengt og objektivt holdt sin egen biografi ude af forskningen. Men *Landskaber ...* er båret af den tanke, at brudstykker af erindring – ikke mindst drømme – udgør autentiske levn af lejr virkeligheden, som det altså er muligt at repræsentere sandfærdigt trods tidsafstanden.

Ib Katznelson er – skolet i de systematiske samfundsvidenskaber – endnu mere skeptisk over for egen erindringsformåen og var jo også meget yngre, da begivenhederne fandt sted. Hans strategi bliver en omhyggelig undersøgelse, hvor han sammendrager, hvad en række forskellige øjenvidner til hans tidlige historie har fortalt, og samvittighedsfuldt lægger de indbyrdes afvigelser og modsigelser i materialet såvel som sine egne ræsonnementer frem for læseren. Så hans fortælling ser mindre indad end Kulkas og forbinder den omhyggelige rekonstruktion af hans tid i lejren ud fra et stort antal øjenvidneskildringer med et bredt udsnit af faglitteraturen, hvor det

4 Hartman: anf. art., p. 16.

gælder den institutionelle og politiske baggrund. Resultatet er analytisk saglighed med en umiskendelig personlig diktion.

Enhver, som har oplevet Holocaust, har et behov for at sprogliggøre sine erfaringer for ved hjælp af fortælling at integrere de til dels helt ekstreme oplevelser i sin almindelige livsfortælling. Ved hjælp af tale og samtale kan man se traumet i øjnene og derved gøre det mindre truende. Det er almindeligt anerkendt i dag; men det så man anderledes på lige efter krigen. Mængden af beretninger fra lejre, ghettoer osv., der kom frem i medierne, var stor i de første måneder og år efter befrielsen.⁵ Det viser, at behovet for at tale – på trods af, at smerten må have været stærk, da begivenhederne kun lå kort tid tilbage – var stort. Men de helt ekstreme erfaringer, der lå i de overlevendes oplevelser, var svære at sætte ord på, og omverdenen havde – viste det sig – meget svært ved at forholde sig til dem; de kom på tværs af det for så vidt forståelige ønske om hurtigst muligt at vende tilbage til et normalt liv efter krigens, besættelsens og naziforbrydernes undtagelsestilstand. Implicit lå der en anklage i de overlevendes fortællinger, det har mange i hvert fald følt: Hvis det var så slemt, så ekstremt, det, der var foregået i de nazistiske lejre og torturkamre, burde man så ikke have gjort noget mere for at bekæmpe den ideologi og dens tilhængere, end man gjorde? Aktualiserede de overlevendes beretninger fra dødens metropoler ikke et kategorisk imperativ, som de færreste følte, de havde levet op til? Ikke engang ofrene gik fri af selvanklage, for kunne man ikke have gjort noget andet, noget mere for at afvende det, som kom? Ib Katznelsens fortælling rummer pinefulde eksempler herpå.

I hvert fald fik de fleste overlevende ret snart besked på at klappe i og se at komme videre med deres liv! De mærkede ubehaget hos dem, de talte til, og fik også nogle gange rå og usødet besked om at tie stille. Det var tilsvarende den tids fagpsykologiske råd til lejroverlevende, der havde det hårdt med deres erindringer: Se fremad og bliv ikke hængende i fortiden – paradoksalt i øvrigt, for med psykoanalysens stærke

5 Det kan man bl.a. se af Mogens Kragsig Jensen, Henrik Sommerlund & Therkel Stræde: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008" i Therkel Stræde, red.: *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*, 2009, pp. 301-371.

stilling i tiden var psykologer og psykiatere på ingen måde tilbageholdende med at anbefale, at mennesker – sindslidende som normale – gravede tilbage i den personlige historie for at finde lindring og afsæt for personlig udvikling. Det skulle bare være til den tidlige barndoms almenmenneskelige erfaringer såsom forholdet til faderen, moderen, følelserne og seksualiteten, mens oplevelsen af et miljø i mere eller mindre permanent undtagelsestilstand, præget af vold og allestedsnærværende død ikke rigtigt passede ind i skemaet. Dette ekstreme miljø har sikkert givet den, der levede i det, oplevelser, som det er umuligt at indskrive i en samfundsmæssig normalitet og personlig kontinuitet og svært, hvis ikke umuligt, overhovedet at formulere i ord. Når så omverdenen vidt og bredt viste desinteresse eller ligefrem direkte afviste at høre på og forholde sig til disse fortællinger, er der ikke noget at sige til, at de fleste Holocaust-overlevende snart valgte tavsheden, og kun et mindretal insisterede på at tale om det, der var sket.

Otto Dov Kulka fortæller, at han personligt slet ikke var i stand til at åbne endsige læse bøger, der handlede om Holocaust. Hans måde at forholde sig til, hvad han altså kalder ”den store døds uforanderlige lov” i lejrene, på, var at hellige sig den mest rigorøse videnskabelige historieforskning og helt afholde sig fra at flette biografiske elementer, altså også personlige erfaringer, ind i den historiske analyse. Baggrunden for forbrydelserne – i ideologi, politik og samfundsdynamikker – og deres senere effekter udforskede han omhyggeligt. Selve livet i ghettoer og lejre, og hvad det gjorde ved de jøder, der var ofre for det, og som han jo altså havde oplevet på egen krop og eget sind, det holdt han sig derimod fra. Heri lå en gigantisk fortrængning, som dog tydeligvis kun var effektiv et vist stykke tid, for behovet for at tale trængte alligevel igennem, og med det kom også modet til det.

Ib Katznelson på sin side fortæller, at det først var mange år efter begivenhederne, at hans mor og andre nærtstående lukkede op og begyndte at fortælle om opholdet i lejrene. Selv valgte han – trods det, at lejropholdet har udrustet ham med et dårligt helbred, som har plaget ham gennem barndommen, ungdommen og voksenlivet – at respektere de nærtståendes konsensus om at tie stille. Først begivenheder uden for familiens kreds og en forandret samfundsmæssig-storpolitisk situation efter Berlinmurens og kommunismens fald ændrede dagsordenen og gjorde det muligt for ham at tale og stille spørgsmål.

En vigtig impuls til, at Holocaust-overlevende som Otto og Ib begyndte at tale om deres uhyggelige erfaringer, kom fra Amerika. I 80'ernes og forstærket i 90'ernes vestlige verden ændredes holdningen til samtidsvidners og i særdeleshed Holocaust-overlevendes vidnesbyrd fra negativ indifferens til positiv interesse. I 50'erne og 60'erne fik den danske modstandsbevægelses store historiker Jørgen Hæstrup (Odense) læsterlige tærsk af historikerkollegerne for delvist at basere sine bøger om modstandskampen på interviews med tidligere frihedskæmpere, og i *Scandia* fra 1968 fraskrev besættelsestidshistorikeren Henning Poulsen (Aarhus) i en artikel, "Om samtidshistorisk intervjuing", nærmest det mundtlige vidnesbyrd enhver værdi som historisk kilde, i hvert fald hvis det ikke drejede sig om beslutningstagere, hvis udsagn kunne kontrolleres ved hjælp af skriftlige dokumenter, helst af statslig proveniens. Men i 80'erne kæmpede den internationale Oral History-bevægelse – med dønninger også ind i den danske andedam – et gennembrud igennem for, at man historievitenskabeligt skulle tage både almindelige og ualmindelige menneskers fortællinger alvorligt som ligeværdige med, hvad der mere eller mindre tilfældigt måtte afleje sig af skriftligt materiale i arkiverne. Historikere, der under indtryk af den mentale revolution, der foregik i årene omkring 1968, gik mere basisdemokratisk til historien, fandt, at mundtlige vidnesbyrd kunne bringe undertrykte grupper og glemte historier frem i lyset, og rehabiliterede "almindelige menneskers" hverdagshistorier. Og i henseende til at bringe sine erfaringer ind i den store samfundsmæssige historie var nazismens ofre – jøder som ikke-jøder – blevet en sådan glemt og undertrykt gruppe med "hverdagshistorier" fra et mørkt univers, som havde meget lidt til fælles med et almindeligt livs almindelige fænomener og sorger og derfor virkede excentriske.

Men billedet af ofrene for nazisternes forfølgelse som erindringsmæssigt undertrykt minoritet blev der vendt grundigt op og ned på fra 80'erne og frem. Først skabte TV-serien *Holocaust*, der i 1979 lagde gaderne øde i mange lande, en interesse for og identifikation med jødeforfølgelsens ofre i brede dele af de vestlige samfund og en selvbevidsthed blandt ofrene selv. Så løftede Claude Lanzmanns mammutdokumentarfilm *Shoah* (1983) det personlige vidnesbyrd fra samfunds- og mediediskursens periferi ind i dens centrum og gav på den måde ofrene ny autoritet og mod på at fortælle. Borgerinitiativer

og historieprojekter tog fat her og skabte fora, hvor det var legitimt og værdsat at fortælle sin historie, og da filmmageren Steven Spielberg med overskuddet fra sin Holocaust-spillefilm *Schindlers liste* (1993) etablerede Survivors of the Shoah Visual History Foundation og i 1994 satte en metodisk og verdensomspændende indsamling af videointerviews med Holocaust-ofre i gang i massemålestok, blev også de mere tilbageholdende af de overlevende motiveret til at stå frem og aflægge vidnesbyrd om deres oplevelser.

Der var, imens indsamlingen af erindringer foregik, en del forskerkritik af Shoah Foundations metodik og projektets dimensioner: Ville projektet ikke få noget nær monopolstatus, og kunne man stole på dets erklærede pluralisme? Efter at en stor del af de indsamlede 53.973 interviews er blevet indekseret og gjort tilgængelige for forskere forskellige steder i verden, og ca. 2.000 for alverdens skoleelever og studerende på alle niveauer via internettet, har der dog bredt sig en almen anerkendelse af det uvurderlige i, at så mange Holocaust-overlevende fik mulighed for at fortælle deres historier i tide.⁶ Værdien på makroplanet turde være evident, for med så mange livshistoriske interviews vil Holocaust være repræsenteret, for så vidt angår næsten alle tænkelige steder, former og aspekter, og fortalt i mange forskellige diktioner. At det store, medieomtalte projekt fik mange, mange overlevende til at tømme og indse værdien i, at netop de bidrog med deres personlige vidnesbyrd, er Ib Katznelsons mor et eksempel på. Beslutningen om at tale med Shoah Foundations interviewere åbnede for, at hun også i anden sammenhæng – i familien og udadtil – stod frem med, hvad der har været overordentligt smertelige, afmagtsprægede erfaringer fra de år, hvor også lille, fredelige Danmark blev ramt af nazisternes forsøg på at udrydde alle verdens jøder.

Ib kunne næppe have fortalt interviewererne ret meget, selv hvis han havde villet forsøge. Så vigtige de tidlige barneår er i personlighedsdannelsen, så er det meget begrænset, hvad man mere konkret kan huske, fra man var 2-3½ år gammel. Et livshistorisk anlagt interview, som var Shoah Foundations koncept, ville hurtigt nå til enden, uanset at behovet for at fortælle – og gennem fortællingen få struktur på, hvad det var, man gik igennem dengang – utvivlsomt er det samme hos de ofre, der var børn under Holocaust, som

6 <https://sfi.usc.edu/>; <http://iwitness.usc.edu/SFI/>.

hos ældre overlevende. Som nævnt diskuterer Otto Dov Kulka, der jo altså allerede var skoledreng, da han kom til Theresienstadt, i sin bog med sig selv, hvilke af de brudstykker, indtryk og erindringsstrejf, han har bevaret, der kan betragtes som autentiske levn, og er ekstremt selvkritisk. Andre har fortalt, og forskning, undervisning og medier fødet historier ind i det offentlige rum, og dertil har fantasien i alle årene efter befrielsen arbejdet med at fylde huller ud, selv hos en ekstremt disciplineret, kildekritisk skolet iagttager som ham. Men han har alligevel fået spørgsmålene igen og igen og til sidst givet efter, også for sit eget behov for at få mere hoved og hale på sin personlige historie.

Men det er ikke nemt at være en *child survivor*. Nazisterne skånedes ikke børn – det er et af de punkter, hvor deres moral og habitus adskilte sig fundamentalt fra, hvad der generelt var gældende i deres – vores – kulturkreds og måske alle samfund. De lod hånt om menneskets grundlæggende behov for at beskytte afkommet og de svage og rettede ligefrem repressionen specielt imod de jødiske børn. Med psykologisk indsigt og stor nederdrægtighed indførte Tyskland i 30'erne et stort antal love, forordninger og regler, der særligt sigtede mod at ramme jødiske børn: De blev udelukket fra skolegang, sport, legemuligheder og ligesom de voksne jøder henvist til sultekost og knaphed på alt. Og da totaludryddelsen startede, blev det – efter en kort fase, hvor drabene fortrinsvis gjaldt lederegnede, våbenføre mænd – børnene og voksne kvinder med børn ved hænderne, der først kom for henrettelsespelotonerne eller i gaskamrene. Hverken forældreskabet eller børnene selv blev der taget hensyn til. Tværtimod: Ved at slå ned på de svageste demonstrerede gerningsmændene i egne øjne deres styrke, herremenneskestatur og ret til at herske og demoraliserede naturligvis også de voksne jøder. Så børnene var nazisternes foretrukne ofre; men de af dem, som overlevede, kan vanskeligt vidne om det, de gik igennem, for offerets lidelseshistorie er – som det overhovedet gælder for den livshistoriske fortælling siden Goethe – en voksen fortælling.

Shoah Foundations interviewindsamling – og andre mindre, men stadig betydningsfulde interviewprojekter som *Zwangsarbeit 1939-1945* og *European Resistance Archive*, for ikke at glemme Yale Universitys *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*, der var pio-

neren inden for indsamlingen af videointerviews⁷ – fandt sted, mens der stadig levede mange tusinder, som havde oplevet nazitiden som voksne mennesker eller teenagere. Deres beretninger fik forrang frem for, hvad de, der havde oplevet begivenhederne som børn, kunne fortælle. Men behovet for at aflægge vidnesbyrd var der fuldt ud lige så stærkt hos *child survivors*, og behovet for at høre, se og læse disses vidnesbyrd bør være der hos os og fremtidige generationer, for uden børnenes fortællinger har vi ikke for alvor fat i, hvad Holocaust var og betød.

Paul Valent, der selv oplevede ghettoen i Budapest som syvårig, minder i bogen *Child Survivors. Adults Living with Childhood Trauma* om, at den nazistiske jødeforfølgelse, som kostede 1½ million jødiske børn livet lig med langt den overvejende del af dem, der fandtes, var uden fortilfælde og må anses for den mest massive udryddelse af en gruppe mennesker i historien.⁸ Og så skeptisk man end kan være over for erindringer fra barneårene og i særdeleshed de tidligste barneår, må man af hensyn til nødvendigheden af at skabe så fuldstændigt et billede af Holocaust som muligt med inddragelse af det videst mulige spektrum af erfaringer anerkende det bidrag, *child survivors* kan give, og deres demokratiske ret til at være med. Det må man både af terapeutiske årsager, og fordi Holocaust uden inddragelse af børnenes optik og erfaringer – det lyder underligt at sige det i betragtning af, hvad allerede de voksne ofres vidnesbyrd har ophobet af usigelige krænkelser og lidelser – bliver for pæn. Når børnene inddrages, bliver Holocaust endnu sværere at integrere i menneskehedens, vestens, Europas og Tysklands almindelige historie og fremstår som et endnu dybere, mere epokalt civilisationsbrud end det, vi i kraft af vidnesbyrdrevolutionen er kommet til at se den som; men derved bliver billedet af Holocaust også mere sandfærdigt.

Generelt, siger Paul Valent, er børn, der overlevede Holocaust, blevet påført talrige og alvorlige traumer under de mest horrible omstændigheder.⁹ Det gælder naturligvis ikke mindre for det store flertal af de jødiske børn, som gik til grunde – og derfor kun sjældent har

7 <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/>; <http://www.resistance-archive.org/>; <http://testimonies.library.yale.edu/>.

8 Paul Valent: *Child Survivors. Adults Living with Childhood Trauma*, 1993, p.1.

9 Sm.st., p.4.

efterladt sig nogen som helst form for spor. Derfor er der så meget mere grund til taknemmelighed over for dem, der trodser traumerne og smerten og opbyder modet til at forsøge at aflægge en eller anden form for vidnesbyrd om det, de oplevede. Denne taknemmelighed må rette sig mod Otto Dov Kulka, som ender med at afsøge de drømme, han ustandseligt har, for spor af Auschwitz' og Theresienstadts realiteter. Og den må i lige så høj grad rette sig mod Ib Katznelson.

Ibs strategi til at rekonstruere det, han var udsat for i to- til trethaltårsalderen, er en anden, nemlig netop den omhyggelige og kildetro, refleksive udforskning af historien med anvendelse af de redskaber til systematisk analyse og kritisk refleksion, som han tilregnede sig under sit samfundsvidenskabelige universitetsstudium og har anvendt igennem en lang karriere som embedsmand i centraladministrationen og i internationale institutioner. At han samtidig demonstrerer stor menneskelig indføling og et vist mål af – jødisk? – humor, gør kun hans skildring så meget mere læseværdig. Den gør os rigere på indsigt i den historisk enestående forbrydelse, vi kalder Holocaust, og rigere på, hvad vor civilisation og mennesker i det hele taget er i stand til.

Christianshavn, juli 2016

Therkel Stræde

1. Prolog

Der stod ikke et hold krisepsykologer på kajen i Malmø, da de Hvide Busser havde bragt os sikkert fra kz-lejren Theresienstadt¹⁰ gennem det sønderbombede Tyskland, via Danmark og videre til Sverige, hvortil vi ankom den 18. april 1945. Og der var heller ikke nogen, da vi efter de seks ugers ophold i Sverige vendte tilbage til Danmark. Det indgik ikke som en nødvendighed i hverken den professionelle eller almindelige bevidsthed i 1945. Det brugte man ikke dengang. Svenskerne var – forståeligt nok – mest interesserede i, om vi havde pådraget os smitsomme sygdomme og ville derfor godt have os i en slags karantæne.

Hvad gør man så for at bearbejde de traumer, der nødvendigvis må være efter at have tilbragt næsten et halvt år i kz-lejren Ravensbrück, et par måneder i Sachsenhausen og et år i Theresienstadt?

Man får det ud. Man taler om det, længe, intenst. Taler med andre i samme situation, forsøger at forstå, forsøger at forlige sig med tanken om, at det undervejs var tæt på at gå fatalt galt flere gange, forlige sig med skyldfølelsen over, at det nu lige var os, der reddede livet, mens millioner af andre gik til i det nazistiske helvede.

Nej! Sådan var det ikke i min familie. Det talte man ikke om. Man sagde i alt fald ikke til nogen, at det påvirkede én, at man tænkte på det dagligt. Man fortalte ikke om sine oplevelser. Man gjorde sig umage for aldrig at stikke næsen frem og blive set. Og man fortalte i alt fald ikke nogen udenforstående, at man var jøde. Denne ”kryben i skjul” blev kommenteret af daværende rabbiner Marcus Melchior, der i artikler efter krigen imødegik den tys-tys-politik, som flertallet blandt jøderne var tilbøjelig til.¹¹

10 Theresienstadt var strengt taget hverken en koncentrationslejr eller en ghetto. For de internerede spillede den form for organisatoriske/lingvistiske betegnelser selsagt ingen rolle. De oplevede Theresienstadt som en koncentrationslejr. Kort og godt. Her i bogen er forskellige betegnelser anvendt, blandt andet afhængigt af sammenhængen.

11 Leni Yahils doktordisputats blev antaget af det humanistiske fakultet ved Det hebraiske Universitet i Jerusalem i 1966. Disputatsen, *Et demokrati på prøve*, er

Det er lidt en sandhed med modifikationer, at man ikke i mit hjem talte om, hvad der skete med os under krigen. Min far prøvede at bearbejde traumerne ved kun at fokusere på de mere muntre historier, der trods alt var under opholdet i Theresienstadt. Om da én af hans gode venner kom i fedtefadet og blev straffet, fordi han havde stjålet en hofteholder til min moster, som han var blevet lidt forelsket i. Eller da han selv kom i vanskeligheder, fordi han kaldte dirigenten Peter Deutch, en tysk flygtning i Danmark, for Ragnhild Hveger,¹² når han stod på dirigentpodiet med armene fremstrakte og dirigerede orkestret i Theresienstadt under det iscenesatte bedrag, der var etableret i forbindelse med Røde Kors-delegationens besøg.

Man fortalte ikke, at man var jøde. Nej, vi gik skridtet videre og skjulte det. Efter tre sanatorieophold, hver af tre måneders varighed, efter krigen var jeg stadig svækket. Jeg er endnu dybt taknemmelig over, at skovfogeden på Kalø, Hans Moes, og hans søde kone, Margrethe, på trods af at de selv havde tre børn og fire skovfogedelever boende, sagde ja til at tage en for dem helt ukendt svækket feriedreng fra København til sig i seks uger i sommerferien. Der var jeg sommer efter sommer. Men det var først efter femte sommer, da jeg nærmede mig de 13 år, og de opdagede, at jeg ikke skulle gå til præst og konfirmeres, at vi blev nødt til at "afsløre", at vi var jøder. Skjules skulle det.

Jøder har reageret meget forskelligt på Holocaust. Mange gjorde som os, så at sige krøb i skjul, andre lod sig døbe, andre igen tog navneforandring for ikke at skilte med deres jødiske identitet.

oversat til dansk af Werner David Melchior. I kapitlet "Jøderne i det befriede Danmark" nævner Leni Yahil, at en styrket antisemitisme kom til udtryk efter krigen, og at den hang sammen med en akkumuleret bitterhed og skuffelse, som i mange kredse gjorde sig gældende, da den spænding, som så mange havde levet i, forsvandt. Poul Henningsen havde blandt andet i en artikel nævnt, at det ikke ansås for god tone at omtale antisemitismen offentligt. Han anså denne tilstand for utålelig, og han rejste spørgsmålet, selv om mange, som var af jødisk afstamning, foretrak at lade som ingenting. Rabbiner Marcus Melchior talte åbent om det, og det var i den sammenhæng, at han imødegik den tys-tys-politik, som flertallet blandt jøderne, såvel som den almindelige danske offentlighed, var tilbøjelige til.

12 Ragnhild Hveger var dansk svømmer og olympisk medaljevinder. Det gjorde ikke min fars bemærkning mere heldig, at hun havde nær forbindelse til det danske nazistparti, hvad min far dog nok ikke har vidst på det tidspunkt.

Religiøse ledere har kæmpet med problemstillingen om, hvordan den Gud, der i 2. Mosebog siger, at "I skal være særlig dyrebare for mig blandt alle folkene"¹³, kunne lade 6 millioner jøder myrde og lade den blomstrende østeuropæiske jødiske kultur gå til grunde. Mange vendte jødedommen ryggen, selv om der kunne være al mulig grund til det modsatte, som den jødiske teolog Emil Fackenheim udtrykte det: "Jews are commanded to stay Jewish in order to deny Hitler a posthumous victory".¹⁴

Først 50 år efter krigen hørte jeg min mor nævne ordet Ravensbrück for første gang og min far opholdet i Sachsenhausen. Det var i foråret 1995.

Vi var af Land Brandenburgs Ministerium for Videnskab, Forskning og Kultur inviteret til mindehøjtideligheder i Tyskland for at markere 50-året for befrielsen af de koncentrationslejre, vi havde været fanger i, Ravensbrück og Sachsenhausen. Mine forældre var stærkt interesserede i at tage mod invitationen. Jeg var tøvende. Jeg var to år i 1943, og min fortrængning af de begivenheder, som jeg selv ikke kan huske noget om, var så stærk, at jeg havde meget lidt lyst til at blive konfronteret med et stykke virkelighed. Men enden på det blev, at vi alle tre tog af sted, og vi besluttede så på eget initiativ at tage direkte videre til Theresienstadt efter mindehøjtidelighederne i Ravensbrück og Sachsenhausen.

Mindehøjtidelighederne var bevægende. Mange tidligere fanger bar så åbenlyst stadig rundt på deres fortid, at det indimellem var tænderskærende at overvære. For mine forældre var reaktionen ved at gense lejrene noget mere afdæmpet. De følte en indre glæde og stolthed over, at man nu fra tysk side bød dem velkommen som frie mennesker og gæster i et land, der havde gjort meget for at bearbejde den skyld, som generationer må have følt. De var rørte over den store hjælpsomhed fra de mange unge mennesker, der var til stede som hjælpere. Og over at vi blev transporteret rundt med motorcykel eskorte, og at der på fjernsynet i det hotelværelse, de fik stillet til rådighed, på skærmen stod "Velkommen hr. og fru Katznelson".

13 2. Mosebog kap. 19 vers 5.

14 Emil Fackenheim: *The Jewish Return into History*, 1978, pp. 19-24.

Mine forældre og min ældste datter ved mindehøjtideligheden i april 1995 i anledning af 50-året for Ravensbrücks befrielse. (Privatfoto)

Efter besøgene gik der lidt hul på bylden for min mor, som ikke tidligere havde talt meget om begivenhederne under krigen. Min far fik ikke fortalt overvældende meget og døde året efter. For mit eget vedkommende var der fortsat en ulyst til at stille spørgsmål og vide mere.

Fra Danmark flygtede mere end 7.742¹⁵ mennesker, de fleste jøder, til Sverige i oktober 1943. For knap 500 lykkedes flugten ikke, og de blev stort set alle deporteret til Theresienstadt, tyskernes såkaldte ”Gave til det jødiske folk”, en betegnelse, Norbert Troller brugte som titel på sin bog om Theresienstadt.¹⁶

15 Sofie Lene Bak: *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*, 2012, p. 10.

16 Norbert Troller var en tjekkisk arkitekt. Hans bog *Theresienstadt. Hitler's gift to the Jews* fra 1991 er memoirer fra de to år, han tilbragte i Theresienstadt fra begyndelsen af 1942 til september 1944. Han blev fra Theresienstadt deporteret til Auschwitz, efter at nazisterne havde opdaget, at han og andre kunstnere smuglede tegninger ud af Theresienstadt. Tegningerne afslørede Theresienstadts rædsler. De blev bevaret af hans venner. Norbert Troller kom til Sverige med De Hvide Busser. Bogen er et uddrag af en større historie, som Troller skrev på tysk. Den begyndte med hans barndom og førte helt frem til hans deportation til Auschwitz.

Begivenhederne i september og oktober 1943 er i betydeligt omfang gjort til genstand for beskrivelser, historiske såvel som personlige beretninger i bøger og tidsskrifter. Få i de første år efter krigen, siden flere, og ikke mindst op til 70-året for de danske jøders flugt til Sverige er begivenheden, der førte til, at de fleste blev reddet, blevet dokumenteret ved udgivelse af endnu flere bøger.

Og hvorfor så endnu en bog? En bog om endnu nogle menneskers skæbne. Min og min nærmeste families. Hver og én af de mange, hvad enten de måtte tage flugten over Sundet til Sverige eller endte med at blive deporteret, har sin personlige historie. Mine forældre og jeg kom ikke som de fleste andre jøder, der blev fanget af Gestapo, hurtigt til Theresienstadt efter arrestationen. Vi blev interneret i koncentrationslejrene Ravensbrück og Sachsenhausen. For min mors og mit vedkommende i næsten et halvt år, inden vi kom til Theresienstadt. Jeg var to år, da vi blev deporteret. Min mor 26, og min far 28.

I en passage i Daniel Mendelsohns glimrende og medrivende bog fra 2012 *De mistede. På sporet af seks blandt seks millioner* står der, at det er nemmere at forstå meningen med en kæmpemæssig historisk begivenhed gennem en enkelt families historie.

Han nævner, at Friedman, som er professor i jødiske studier ved University of Georgia,¹⁷ skriver om 1. Mosebogs første kapitel, at beskrivelsen gradvis bevæger sig fra et billede af himlene og jorden ned til den første mand og kvinde. Historiens fokus bliver ved med at snævre sig ind: fra universet til jorden til menneskeheden til specifikke landområder og folkeslag til en enkelt familie.

I 1994 fremsatte den internationale komité for Ravensbrück en appel, hvori det blandt andet hedder: ”At vi medfanger i Ravensbrück har lovet hinanden at huske, bevidne og fortælle også om det, der ikke kan beskrives”.

Inspireret af Daniel Mendelsohns tankesæt og i lyset af appellen fra Ravensbrück-komitéen har jeg omsider fundet overskud til at gå i gang med at forsøge at finde ud af, hvad der egentlig hændte dengang for mere end 70 år siden.

17 Richard Elliott Friedman har blandt andet skrevet kommentarer til de fem Mosebøger. I Daniel Mendelsohns bog *De mistede. På sporet af seks blandt seks millioner* er der mange indskud med fortolkninger af Mosebøgerne og henvisninger til Friedmans fortolkninger.

Det er idéen om i en ramme af de større begivenheder under besættelsen at berette min og min families historie, der er forsøgt med denne bog. De begivenheder, som gik forud for vores arrestation og deportation: besættelsen af Danmark i 1940, samarbejdspolitikken, den dramatiske 29. august 1943, hvor regeringen standsede sit samarbejde med besættelsesmagten, og hvad derefter fulgte, er gjort til genstand for talrige beretninger. Korte træk af den historie er ikke desto mindre også med i denne beretning som baggrund for vores personlige historie for netop at illustrere, hvordan store og skelsættende begivenheder kan påvirke det enkelte menneskes skæbne.

I 1994 havde den kendte amerikanske filminstruktør Steven Spielberg oprettet fonden "Survivors of the Shoah Visual History Foundation", som havde til formål at optage vidnesbyrd i videoforamt fra overlevende og andre vidner fra Holocaust.

Fonden har siden 1994 indsamlet 52.000 videointerviews på 32 forskellige sprog i 56 lande om overlevendes oplevelser. I 1996 fortalte min mor for første gang til Shoah-projektet i sammenhæng om vores oplevelser.

Siden holdt hun en række foredrag, blandt andet på Krogerup Højskole, og i 2003 holdt hun ét i Hvidovre Ældreklub. Lederen af Ældreklubben sagde i sin velkomst, at der havde meldt sig omkring 100 til onsdagsarrangementet mod normalt omkring 40. Der var helt, helt stille i lokalet i den time, hun talte, og foredraget gjorde et dybt indtryk på tilhørerne. Fra det foredrag har jeg en videooptagelse, ligesom jeg har filmoptagelser fra vores besøg i Ravensbrück, Sachsenhausen og Theresienstadt i 1995, og jeg har også et par andre bandede interviews.

Foredraget i Ældreklubben siger en hel del om min mors psykologiske forsvarsmekanisme. Hendes måde at fortælle på var en meget nøgtern beskrivelse af begivenhederne, og selv de mest forfærdelige ting blev fortalt uden bæven i stemmen. Ja, det var nærmest, som om det var en anden persons oplevelser, hun fortalte om. Det er nok også i samme perspektiv, man skal fortolke en anden lidt bemærkelsesværdig observation fra det foredrag.

En del af min barndom og ungdom har jeg boet i Hvidovre, og flere af tilhørerne kendte mig selvfølgelig. Ikke desto mindre nævner min mor ikke en eneste gang mit navn, og hun siger ikke en eneste gang "min søn", men kun "drengen". Igen nok et tegn på, at "vi" i beret-

ningen psykologisk er blevet til ”dem”. Som om det var en beretning om nogle andre end os.

Min mors søster, Annie, var med sin mand, Viggo, på ferie i Prag i 1993 og benyttede nærheden til et besøg også i Theresienstadt. De havde under det besøg en båndoptager med, og jeg har også fra dette besøg en lang samtale om stort og småt, om hendes og min morfars arrestation, om transporten til Theresienstadt og om livet i koncentrationslejren.

På et tidspunkt standsede hun op foran en mindeplade i Theresienstadt. Ved siden af stod en jævnaldrende tysk dame, der åbenbart havde behov for at undskylde ved at sige, at hun kun var 15 år dengang og derfor ikke følte nogen skyld eller noget medansvar for det, der skete. Min moster reagerede ved at svare, at hun også var 15 år dengang, og at hun – også uden at have været skyldig i noget – havde været fange i lejren.

Damen sagde ikke noget, men vendte sig om og gik.

Skal man undgå den slags bemærkninger? Tjener de noget andet formål end at give én selv luft? Næppe!

Jeg selv har i mange år haft det skidt med en bemærkning, jeg selv er kommet med, og som jeg klart skulle have undgået. I en del af mit professionelle liv har jeg været engageret i internationalt samarbejde. Jeg har i den sammenhæng mødt talrige behagelige, interessante og dygtige tyske kolleger. Ved en middag i den tyske forbundsbank for en del år siden sad jeg ved siden af en ældre tysk kollega. I samtalens løb kom vi af én eller anden grund ind på noget omkring Berlin, og han spurgte, om jeg havde været i Berlin. Her gik naturen klart over optugtelsen, for jeg sagde ”ja, i november 1943”. Han gik ikke, men der blev lidt stille.

Kom mine forældre med antydninger af tilsvarende karakter over for folk, de mødte? Det skete, og ét forhold står klart i min erindring. Det hænger sammen med det såkaldte Bovrup-kartotek.

DNSAP, Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti havde hovedkontor i landsbyen Bovrup, hvor partiføreren, Frits Clausen, boede. Partiets medlemskartotek omfattede omkring 50.000 navne. I 1945 skrev modstandsfolk kartoteket af. Af én eller anden grund omfatter afskriften, det såkaldte Bovrup-kartotek, kun omkring 28.000 navne. Afskriften, der er opdelt efter, hvor i landet medlemmet boede, og opstillet alfabetisk efter navn, blev trykt.

I 1946 afgjorde Københavns Byret, at udgivelsen hørte under arkivloven, hvilket betyder, at man kun kan få adgang til at se Bovrup-Kartoteket efter ansøgning til Rigsarkivet, og i praksis er det kun uddannede historieforskere, der har adgang til oplysningerne.

Lige da det udkom, blev navnene naturligvis studeret flittigt. Mine forældre havde fået fat i et eksemplar af kartoteket udgivet af Modstandsbevægelsens Gruppe P 6. På forsiden var anført ”Maa kun sælges og forhandles inden for Gruppens Medlemmer”. Politiet beslaglagde så mange eksemplarer, det kunne få fat på. I mit barndomshjem havde bogen sit særlige gemmested.

Hver eneste gang mine forældre mødte nye mennesker efter krigen, privat eller arbejdsmæssigt, slog de op i Bovrup-Kartoteket for at tjekke, om de stod der.

En enkelt gang, husker jeg, fandt de navnet på nogle nye bekendte i kartoteket. Manden påstod, at hans nyreskade skyldtes, at han havde fået tæsk af Gestapo, hvilket hans kone, der angiveligt ikke vidste noget om mandens fortid, troede på. Mine forældre besluttede efter mange indbyrdes diskussioner, at de ikke ville risikere at ødelægge de pågældendes ægteskab, og kom til den konklusion, at de ville holde mund med deres viden og fortsætte venskabet.

Tilbage til optagelserne med mine forældres og min mosters beretninger.

Sammen med de spredte ting, jeg har fået at vide gennem årene, danner disse optagelser grundlaget for denne bog. Min mor, min moster og andre vigtige aktører i historien skal have lov til at tale selv. Derfor er der mange citater, især fra kapitlet om, at vi går under jorden. Jeg har forsøgt at binde sammen og skabe en sammenhæng i deres beretninger.

Et par steder har jeg rettet i citaterne for at bringe orden i nogle fejlagtige datoer. Og af sproglige grunde, for optagelserne er talesprog uden manuskript, har jeg med nænsom hånd foretaget visse redigeringer i de direkte citater.

Undervejs vil jeg også følge – for nogles vedkommende yderst kortfattet – nogle af de mennesker, som vi blev fanget og interneret med.

Det er en helt almindelig observation, at de overlevende fra Holocaust som regel først mange år efter er begyndt at berette om, hvad der hændte dengang. Det er erindringer år efter begivenhederne, hvilket både giver en risiko for, at fortællingen med årene bliver far-

vet af mange forskellige forhold, og at huller udfyldes med tanker om, hvordan dette og hint hang sammen, tanker, som så med tiden måske går hen og bliver tænkt og fremstillet som fakta.

Hvorfor skulle der gå så mange år, før også mine forældre begyndte at tale – for det meste meget spredt – om oplevelserne under og lige efter krigen? Det er selvfølgelig svært at give et entydigt svar på, hvorfor det har været sådan. To – i øvrigt lidt modstridende – citater kan begge være et bidrag til forståelsen, ud over det helt banale, at når man når til de sidste kapitler af tilværelsen, kan der være en trang til at dykke ned i fortiden. Citaterne rummer begge en del af sandheden om de mange års tavshed.

Det ene står i indledningen til Sofie Lene Baks bog *Da krigen var forbi*. Hun skriver:

”Der er ingen fremtid uden fortiden”

Noget længere er forklaringen fra Commonwealths tidligere overrabbiner Lord Jonathan Sacks, der i forbindelse med et budskab til den britiske menighed før den store jødiske helligdag Jom Kippur (Den store forsoningsdag) skrev nærmest det modsatte:

”After the war Holocaust survivors, by and large, didn’t talk about their ordeal, deeply traumatic though it was. And only after several decades, in the 1980s and 90s did they begin to talk about what they’d seen in Auschwitz and Treblinka and Bergen-Belsen.

I think the reason they didn’t was that they knew that anger and rage are also forms of imprisonment, ways of being held captive by the past. To be free you have to focus on what you can do to build a better world, not on the sins others have committed against you. To be free you have to let go of the anger and the pain and move on. You have to build a future before you can look back in freedom on the past”.

Et par forhold har jeg været meget i tvivl om i skrivningen af denne bog. Skulle jeg om visse betænkelige forhold skrive, hvad jeg har fået at vide, eller skulle jeg fortie det? Jeg er endt med at beslutte at omtale også disse lidt ubehagelige ting, både om min familie og om andre navngivne personer. De er for længst døde og kan ikke længere forsvare sig.

Som nævnt har jeg også valgt at omtale samarbejdspolitikken, begivenhederne den 29. august 1943 og forskellige forhold i september

og oktober 1943, som i alt fald indirekte kom til at spille en rolle for vores arrestation og senere transport til og fra Ravensbrück og Sachsenhausen og herefter videre til Theresienstadt.

Historikere er på flere områder uenige om fortolkningen af disse begivenheder. Jeg kan naturligvis ikke som ikke-historiker bidrage med selvstændige fortolkninger, men vil i beskrivelsen forsøge at nævne nogle af de forskellige tolkninger.

Som en hjælp til læseren er personer, hvis navne man støder på i den megen litteratur om besættelsen, sat i rammer med en række faktuelle oplysninger om dem.

Da dette er en personlig beretning, er der også mange navne, der ikke er almindeligt kendte. For også på dette punkt at hjælpe læseren, der om nødvendigt kan slå tilbage til dette kapitel, kommer der her en tilsvarende oversigt.

Det er først og fremmest mine forældre **Karen** og **Max Katznelson**. De er født i henholdsvis 1915 og 1917. Min far blev altid kaldt Max, men er enkelte steder nævnt ved sit rigtige fornavn, **Moses**.

Det er mine farforældre **Gisse** og **Sjaje Katznelson**, som stammer fra Hviderusland, og deres yngste søn, min onkel **Bernhard**. Mine farforældre kom til Theresienstadt, mens det lykkedes for min onkel at flygte efter anholdelsen. Han kom til Sverige.

Min morfar **Itzko**, altid kaldet **Isak**, **Kermann** og hans yngste datter, min moster **Annie**, kom også til Theresienstadt. Min mosters mand **Viggo** er også nævnt.

Min mormor **Yrsa Kermann**, født Pedersen, forblev i København under hele krigen, selv om hun var konverteret til jødedommen. Hun var datter af bådfører Niels Pedersen og Marie Kirstine, født Sørensen. Min mor, som blev født før min mormor konverterede, blev derfor født som ikke-jøde.¹⁸ Hun konverterede som knap 3-årig sammen med min mormor den 18. juni 1920. Min mormor blev gift med min morfar den 2. juli 1920. Den jødiske menigheds tidligere rabbiner, professor Simonsen, forestod vielsen.

18 Den ortodokse jødedomms definition på, hvem der er jøde, er, at man er jøde, hvis man er født af en jødisk mor, eller man er konverteret til jødedommen.

Min mors mellemste søster, **Ida Lea**, og hendes mand, **Børge**, er blandt andet nævnt i min mors breve fra Horserødlejren. Deres søn, min fætter **Jørgen**, er også nævnt. Ida Lea blev senere døbt og gift med Børge, som var kristen. De blev ikke på noget tidspunkt attackeret af tyskerne, da jøder gift med ikke-jøder i princippet var undtaget aktionen mod jøderne.

Den gruppe af personer, som sammen med os afgik i en transport fra Horserødlejren den 23. november 1943, og som var sammen med os i kortere eller længere tid, omfattede **Annie Smaaland**, **Corrie** og **Sven Meyer** og deres to drenge, **Peter** og **Olaf**; **Karen** og **Sven Hoffgaard** og deres to døtre, **Kate** og **Lillian**; **Salomon** og **Klara Feldmann**, **Michael Singerowitz**, **Carl Suskowitz** og tre unge mennesker, **Løb**, **Heller** og **London**.

En mildest talt ikke specielt flatterende rolle havde **Hans Michael Diehl**, **Kaj Ernst Pedersen** og **Heinrich Christian Vanselow**. De blev alle tre dømt efter krigen.

Og endelig er der **H**. Det vil fremgå af kapitlet om ham, hvorfor jeg på dette ene punkt helt undtagelsesvis har valgt at anonymisere navnet.

Til sidst en enkelt bemærkning som afslutning på denne prolog. Begivenhederne har altid været meget indeklemmt hos mig. Den periode, hvor jeg har forsket i emnet for denne bog og været tidsmæssigt næsten totalt opslugt af at sætte de mange ting på papir, har naturligvis været belastende. Det har været en vigtig forsvarsmekanisme hos mig, at teksten ikke bærer præg af for mange af de følelser, der helt naturligt vælder op i én. Det kan man, alt efter temperament, synes er godt eller en mangel ved fortællingen. Men her er historien. Inden selve historien om vores arrestation, og hvad derefter fulgte, kommer der her et kapitel om, hvor min familie kommer fra.